

Teritorijalnost i deteritorijalizacija u sklopu suvremene sigurnosti

Marta Zorko

**Pitanje deteritorijalizacije
istodobno je i pitanje
reteritorijalizacije:
deteritorijalizacija podrazumijeva
gubitak važnosti državnog teritorija
i posljedičnu eroziju državne
suverenosti, a reteritorijalizacija
transformaciju značenja teritorija u
trokutu teritorij-stanovništvo-moć**

Uvod

Teritorijalnost se istražuje u političkoj geografiji i geopolitici, ali i u sigurnosnim studijama. Suvremene geopolitičke pojave i sigurnost Dalby (2000) je povezao još na početku 21. stoljeća, ukazujući na njihovu međuvjetovanost u globaliziranom svijetu. Ó Tuathail (2000a), na sličan način, povezuje geopolitičke i sigurnosne procese s postmodernom stvarnošću. Ako se pojam sigurnosti svede na dvije od sedam Baldwinovih dimenzija – koje su izražene u obliku pitanja *sigurnost za koga* i *sigurnost od koga* – moguće je pokazati koliko se suvremeni koncept sigurnosti promijenio (v. u: Ejodus, 2012:34-35). Do kraja Hladnog rata sigurnost se proučavala na nacionalnoj i međunarodnoj razini. Danas se područje istraživanja proširuje na ljudsku, nacionalnu, regionalnu i globalnu sigurnost (Ejodus, 2012). Pojava novih razina i promišljanje sigurnosti na njima utječu i na suvremeno shvaćanja teritorija i suverenosti u novim sigurnosnim paradigmatima. Teritorij i suverenost ne izražavaju se više u hladnoratovskim kategorijama i konceptima totalne obrane nego se promatraju kao vrijednosti koje ne dijele države i koje ih približavaju u zaštiti zajedničkih vrijednosti demokratskoga političkog poretka. Nastao je niz novih modela suradnje država koji prelaze nacionalne okvire. Kooperativna, zajednička ili sveobuhvatna sigurnost samo su neki od odgovora na suvremene izazove sigurnosti. Nije to jedina posljedica globaliziranog svijeta. Pojam sigurnosti se *proširio* na nove subjekte koji nastoje osigurati svoju sigurnost i istodobno se *produbio* u smislu nastanka novih subjekata koji surađuju kako bi osigurali sigurnost. Osim

Marta Zorko, doktorica političkih znanosti, znanstvena novakinja – viša asistentica na Fakultetu političkih znanosti. Bavi se nacionalnom sigurnošću i međunarodnim odnosima. E-pošta: mzovko@fpzg.gmail.com

novih subjekata, još dvije ključne sastavnice gube teritorijalni karakter u klasičnom smislu – to su prijetnje, koje nisu više teritorijalno usmjerene, te državni teritorij i državna suverenost, kojima granice više nisu značajna prepreka. Proširi li se rasprava i na Baldwinovo pitanje *sigurnost za koje vrijednosti*, uočit će se da vrijednosti koje treba štiti nisu više isključivo materijalne nego i nematerijalne. Demokracija, ljudska prava, blagostanje i druge vrijednosti koje u sigurnosnu paradigmu uvodi koncept ljudske sigurnosti nemaju ni teritorijalni ni fizički oblik.

Ljudska sigurnost kao dominantan koncept sigurnosti?

Pojam ljudske sigurnosti pojavio se sredinom devedesetih godina prošlog stoljeća i različito se definira. Kritičari tog pojma misle da je on određen preširoko. Prema Parisu (2001:87), to je još jedan u nizu neologizama koji "pred političke elite i znanstvenike postavlja izazov promišljanja sigurnosti u širem konceptu od vojne sigurnosti državnih interesa i teritorija". Axworthy (2001) definira važnost ljudske sigurnosti u okvirima država koje ne mogu osigurati sigurnost vlastitih građana ili skupina. Ljudsku sigurnost Ewan (2007:182) smatra promjenjivim projektom koji u teoriju i praksu uvodi sigurnosti izvan nacionalnih prioriteta države. U središtu je takva promišljanja "holistički, na pojedinca orijentiran pristup koji proširuje poimanje sigurnosti i dovodi u pitanje ispravnost shvaćanja da sigurnost pojedinaca najbolje osigurava sigurnosna politika njihove države". Bajpai (2000) smatra da je kooperativna sigurnost prvi, sveobuhvatna drugi, a ljudska treći i najrazvijeniji stupanj sigurnosti. Oberleitner (2005) misli da koncept ljudske sigurnosti i stavljanja čovjeka u prvi plan dovode do ozbiljnog propitivanja postulata međunarodnog prava. Dahl-Eriksen (2007) napominje da u literaturi postoji niz nedostavno preciznih definicija ljudske sigurnosti koje izazivaju nesuglasice o stvarnom značenju pojma. Neovisno o definiciji, taj je koncept omogućio slojevitije poimanje sigurnosti i uvođenje novih vrsta ugroza na agendu sigurnosnih politika. Prepoznavanjem potreba pojedinca i zaštitom pojedinca ponajprije od *straha* i *oskudice*, ali i od niza novih ugroza, u žarište sigurnosne agende dospjeli su globalni problemi, pitanja i izazovi. Kerr smatra da se ljudska i državocentrična sigurnost bitno razlikuju prema različitim prijetnjama i različitu poimanju suverenosti (v. Collins, 2010). No u suvremenom svijetu prijetnje se ne mogu razlikovati na takav način. Premda su u žarištu državocentrične sigurnosti vojne ugroze, kao što su međudržavni ratovi, suvremeni nevojni izazovi ostavljaju trag i na taj pristup. Osim toga, suvremeno ratovanje mnogo je više od teritorijalnih vojnih sukoba kao što je to bilo u prošlosti. Države ne ratuju isključivo na nevojne načine, ali virtualni ratovi ne postoje više samo u znanstvenofantastičnim filmovima. Međudržavni sukobi nemaju, dakle, više isključivo teritorijalni predznak.

U središtu koncepta ljudske sigurnosti prvi se put ne nalazi država nego pojedinac. Premda zamisao o zaštiti pojedinca nije nova, jer se pojedinca šttilo i u tradicionalnom konceptu nacionalne sigurnosti kao dio društva (Hoogensen, 2007), sada je ona prioritetnija. Općenito, u sklopu ljudskih prava, ekonomskog razvoja i dostojanstva pojedinac postaje – ili bi trebao postati

– prioritet u nacionalnoj i međunarodnoj sigurnosti. Koncept ljudske sigurnosti nije potpuno zaživio i preuzeo primat, ali je promicanje globalnih vrijednosti utemeljenih na sigurnosti i dobrobiti pojedinca utjecalo na tradicionalni koncept nacionalne sigurnosti. Najveći odjek dosad je imao u međunarodnim organizacijama, posebice u UN-u. Nadnacionalni naponi da se zaštiti sigurnost podnacionalnih elemenata prisilili su političke elite da drukčije promišljaju nacionalnu sigurnost i razlomili su *tvrdi* tradicionalni koncept na nove sastavne elemente. U tom su konceptu zasad najviše prostora za djelovanje pronašle države koje na međunarodnom planu nisu veliki igrači u vojnom smislu, ali su promicanjem tog koncepta pronašle nišu i vlastiti model sudjelovanja u globalnoj sigurnosti. To poglavito vrijedi

Novi prostori suverenosti – neovisno o tome temelje li se na pojedinim društvenim skupinama unutar države, identitetima na pograničnim područjima ili nadnacionalnim integrativnim zonama – razbijaju tradicionalne koncepte državne suverenosti i teritorijalne cjelovitosti

za Kanadu,¹ Norvešku² i Japan³, zemlje koje su koncept ljudske sigurnosti uključile u svoje sigurnosne politike, financirale projekte i pokrenule međunarodne inicijative. Međunarodna zajednica i globalne ugroze što su prepoznate u konceptu ljudske sigurnosti prisiljavaju i druge države da pronađu mehanizme za djelovanje i uključivanje u te procese. Na tragu raslojavanja subjektivnosti i na strani primatelja i na strani davatelja sigurnosti treba ukazati na akcije nevladinih organizacija i pojedinaca unutar tog koncepta. Proglašavajući devedesete godine 20. stoljeća desetljećem humanitarnih intervencija, Kaldor (2007) kao primjer navodi nevladinu organizaciju *Helsinki Citizens Assembly* koja je djelovala tijekom rata u Bosni i Hercegovini, a kao primjere djelovanja pojedinaca koristi biografije Cunya i Kouchnera.

Globalizacija utječe i na koncept ljudske sigurnosti. Ona je proces kojim se istodobno svijet smanjuje i jača svijest o njemu kao cjelini (Newman i Kliot, 2000). Globalizacija – koja je svijet istodobno učinila povezanijim i udaljenijim nego ikad prije (Ó Tuathail, 2000b) – na razini sigurnosti svjetskog stanovništva ima dvostruk učinak. Prvo, izazovi sigurnosti, koliko god daleki bili, u povezanom svijetu čine se bliskima, a neki su se upravo zbog povezanosti svijeta i proširili. Drugo, globalizacija djeluje istodobno centripetalno i centrifugalno – dublje povezuje već povezane dijelove, ali ih istodobno udaljava od nepovezanih ili neglobaliziranih dijelova. No to se ne događa u sklopu nasilne globalizacije Barnettova *Neintegriranog ponora* nego sve veće nejednakosti nerazvijenih dijelova svijeta koji postaju izazov ljudskoj sigurnosti. Ti dijelovi svijeta ponovno u globalnim okvirima oživljavaju teritorijalnost binarnih konceptata ili/ili i ukazu-

ju na geopolitičku reteritorijalizaciju. Globalizacija je uzrokovala "povećanu nejednakost na globalnoj razini, bez istodobnih međunarodnih mjera koje bi se mogle s time uhvatiti ukoštac" (Alkire, 2003:15). Najveći su izazov primjeni koncepta ljudske sigurnosti države, što pokazuje da su one još uvijek najvažniji akteri na području sigurnosti. Uspješno suočavanje s globalnim ugrozama još ovisi o volji država, neovisno o tome štite li se pojedinci, države ili cijeli svijet. Stoga Kötter (2007) naglašava da uspjehnost primjene koncepta ljudske sigurnosti ovisi o kapacitetima civilnog društva i njegovoj sposobnosti da ga pretvori u "politički *lajtmotiv* međunarodnih organizacija".

Nacionalna sigurnost pred izazovom deteritorijalizacije

Kolers (2009:10) ističe neupitnu i temeljnu važnost teritorija u političkoj teoriji, ali i životnoj praksi, te ukazuje na suprotstavljene stavove o pozadini tog dobra: "Nedavno je nekolicina političkih teoretičara pokrenula pitanje kakva je vrsta dobra teritorij. Neki od njih bili su liberalni nacionalisti, koji su nacionalni teritorij smatrali platnom na kojem nacije slikaju sliku sebe, točnije, smatrali su ga amorfnom masom lave koja se oblikuje prema slici nacije (Miller, 2000; Moore, 2001; Meisels, 2005). Ostali politički teoretičari usredotočili su se na ulogu teritorijalnosti u osiguravanju nekih neophodnih državnih javnih dobara, poput sigurnosti (Nozick, 1974; Simmons, 2001; Wellman 2005), demokratskog procesa (Kymlicka, 2001) i uspjehnosti (Kofman, 2000). U ovom je slučaju teritorij tek razgraničavajući fizički okvir. Države oformljene ili osmišljene na taj način stvarno su, kako kaže Wellman, neizbježno teritorijalne. Premda su države neupitno teritorijalne, teritorijalnost je promjenjiva.

Pojam deteritorijalizacije usko je povezan s globalizacijom i preispituje geopolitički trokut što ga čine teritorij, moć i stanovništvo. Pitanje deteritorijalizacije istodobno je i pitanje reteritorijalizacije: deteritorijalizacija podrazumijeva gubitak važnosti državnog teritorija i posljedičnu eroziju državne suverenosti, a reteritorijalizacija transformaciju značenja teritorija u trokutu teritorij-stanovništvo-moć.⁴ Kako god nazvali taj proces, on rezultira erozijom državne suverenosti koja se od *apsolutne* transformira u *relativnu* suverenost. Ó Tuathail (1998a:18) vidi suprotnost modernoj geopolitičkoj imaginaciji kojom je dominirala državnocentrična misao (ograničen, suveren, teritorijem delimitiran prostor države) u postmodernoj geopolitičkoj imaginaciji (bezgraničnost, propast države, deteritorijalizacija). Dva temeljna pojma na kojima se zasnivala definicija nacionalne sigurnosti i koja čine njezinu bit u suvremenom okruženju funkcioniraju na posve drukčiji način. Koncept teritorijalne cjelovitosti gubi na zatvorenosti zbog međunarodnih integracija. Granice među državama koje surađuju ili su članice nekih integracija postaju potpuno otvorene. Procesi teritorijalne integracije nameću nove modele osiguranja sigurnosti integriranog teritorija. Osim otvorenosti granica i novih oblika suradnje, države surađuju na međunarodnom planu kako bi izgradile svjetski mir. Pojam suradnje država, kao i pojam sigurnosti, također se *širi* i *produbljuje*. Proširenje suradnje u smislu stvaranja *zona sigurnosti* može se promatrati samo u kontekstu tradicionalnih ugroza, a pod pretpostavkom da države koje imaju zajedničke vrijednosti broj 12 - prosinac 2012.

unutar neke sigurnosne organizacije neće međusobno ratovati. U tom pogledu međunarodna suradnja nije ništa novo i ima izrazito teritorijalan karakter. Premda takvo geopolitičko širenje suradnje može imati i izrazito pozitivne učinke na stabilizaciju određenih regija, ono nije odgovor na sve suvremene izazove, pogotovo na one koji nemaju teritorijalni karakter. Pomak u međunarodnoj suradnji čini upravo produbljivanje odnosa koje nadilazi zajedničke deklaracije ili *pisma o namjerama*. Novi modeli suradnje država, koji proizlaze iz napora da se ostvari kooperativna, zajednička, sveobuhvatna ili globalna sigurnost, a zbog ekonomske ograničenosti, globalnog dosega prijatniji i svjetske ekonomske krize, razvijaju se u smjeru zajedničkih obrambenih sposobnosti i razvoja "pametne obrane" (*smart defence*) ili koncepta *pulling and sharing*. Takva međunarodna podjela odgovornosti, obveza i, najvažnije, kapaciteta pomak je k produbljivanju suradnje i ukazuje na zaokret od tradicionalnoga k suvremenom poimanju nacionalne sigurnosti.⁵

U posljednjih nekoliko desetljeća definicija nacionalne sigurnosti vieškratno se mijenjala. Otkako se raspao blokovski sustav, nije više blokovski usmjerena, otkako su se vojne prijatnije tvorile u nevojne, nije više primarno vojno usmjerena, a otkako se promijenilo značenje teritorija, teritorijalnosti i suverenosti, dodatno je raslojena i na makrorazini i na mikrorazini. Premda države još imaju punu suverenost nad svojim teritorijem, promijenio se tradicionalni pojam suverenosti. Hudson tvrdi da se u kontekstu suvremenih izazova suverenosti sve veća pozornost pridaje povijesnoj geografiji državne moći. Diskurs suverenosti stvarao je "poveznicu između regulative i geografije ili moći i prostora, povezujući moć s prostorom na ograničenim

**Teritorij nije više jedno od ključnih
dobara koje treba čuvati, a ne može
se ni čuvati na tradicionalan način.
Ključne vrijednosti koje treba čuvati
nemaju više isključivo fizički karakter**

suverenim teritorijalno-državnim parcelama... Suverenost stvarna dihotomiju unutrašnjega i vanjskog: unutra je domaći prostor politike i zajedništva, a izvanjsko karakteriziraju anarhija i međunarodni odnosi. Izvana su prostori definirani kroz međusobno priznavanje međudržavnog sustava, a iznutra suverenost omogućava državi da oblikuje sadržaj na vlastitom teritoriju" (Hudson, 1998:89). Na tragu činjenice da diskurs i praksa suverenosti etiketiraju teritorije u prostoru, potvrđujući moć regulacije među njima, Hudson izlaže novi koncept kontroliranih krajolika (*regulatory landscapes*) koji se odnosi na nove prostore suverenosti u međunarodnoj zajednici. Premda Hudsonov koncept ostavlja traga i u međunarodnim odnosima i u geopolitici, možda je najvidljiviji u sigurnosnim studijama. Novi prostori suverenosti – neovisno o tome temelje li se na pojedinim društvenim skupinama unutar države, identitetima na pograničnim područjima ili nadnacionalnim integrativnim zonama – razbija ju tradicionalne koncepte državne suverenosti i teritorijalne cje-

lovitosti. Država koja u suvremenom svijetu surađuje s ostalim državama, pa čak dijeli vojne i obrambene kapacitete s njima, dok na unutarnjem planu svojim građanima osigurava maksimalnu razinu ljudskih prava i blagostanje, nije izgubila suverenost nego je više ne vezuje primarno za teritorijalne i fizičke vrijednosti. Ta je promjena uzrokovana deteritorijalizacijom odnosno reteritorijalizacijom na makrorazinama i mikrorazinama, a posljedica joj je nov način konstruiranja državne suverenosti koji utječe na poimanje nacionalne i međunarodne sigurnosti.

Zaključak

Pojam nacionalne sigurnosti u suvremenom svijetu nalazi se pred dvostrukim izazovom. Oba izazova mogu se povezati s promjenom koncepta teritorijalnosti i novim dimenzijama značenja teritorija u suvremenom svijetu. Prvi izazov odnosi se na subjektivitet. U tradicionalnom poimanju sigurnosti odgovor na dva ključna pitanja, *sigurnost od koga/čega* i *sigurnost*

Teritorij ostaje središte istraživanja političke geografije i geopolitike, dok promjenom koncepta državnog teritorija i suverenosti tradicionalna definicija nacionalne sigurnosti ostaje bez svoga središnjeg predmeta

za koga, bila je država. Novi sigurnosni izazovi, ali i povećana briga za sigurnost i prava pojedinca, iziskivali su ponovno promišljanje sigurnosti. Države, kao središnji okviri djelovanja u međunarodnoj zajednici, primorane su mijenjati sadržaj i politike nacionalne sigurnosti u tom pravcu. Novi sigurnosni izazovi, kojima granice državne suverenosti i državnog teritorija nisu prepreke, utjecali su ponajprije na redefiniciju sigurnosti u odgovoru na pitanje *sigurnost od koga*. Na redefiniciju pitanja *sigurnost za koga* utjecalo je višedimenzionalno učvršćivanje prava na sigurnost pojedinca u globalnim okvirima. Koncept ljudske sigurnosti kao začetak takvog promišljanja utjecao je i na produblivanje suradnje država na regionalnome i međunarodnom planu.⁶ Drugi izazov odnosi se na teritorijalnost i s njom povezan pojam deteritorijalizacije, odnosno reteritorijalizacije. Integriranje i međunarodna suradnja, na jednoj, te uočavanje postojanja mikroidentiteta i, naposljetku, pojedinca, na drugoj strani, uz sigurnosne izazove koji ne poznaju državne granice i procese globalizacije, utječu na tradicionalne definicije suverenosti, teritorijalne cjelovitosti i nacionalne sigurnosti.

Te su pojave – teritorijalno integriranje i razvoj kolektivne obrane, transformacija prijetnji, globalizacija, reteritorijalizacija i erozije državnog suverenosti – ostavile traga na suvremenim raspravama o sigurnosti. Teritorij nije više jedno od ključnih do-

bara koje treba čuvati, a ne može se ni čuvati na tradicionalan način. Naime, ključne vrijednosti koje treba čuvati nemaju više isključivo fizički karakter. Osim toga, nemoguće se izolirati od tekovina globalizacije i suvremenih prijetnji u kojima teritorij, kao ni državne granice, nisu nikakva zapreka novim izazovima, prijetnjama i rizicima. Stoga su sustavi nacionalne sigurnosti orijentirani na nove razine: na pojedinca i međunarodnu suradnju. Pokazalo se da države nemaju dovoljno kapaciteta da osiguraju vlastitu sigurnost i sigurnosti svojih građana, neovisno o tome je li posrijedi tradicionalna definicija nacionalne sigurnosti ili koncept ljudske sigurnosti. To je glavni razlog zbog kojega su novi koncepti, poput ljudske i kooperativne sigurnosti, dobili prostor za razvoj.

Rasprave o tome je li se sigurnosna paradigma korjenito promijenila, je li koncept ljudske sigurnosti zaživio i praktično i je li globalno civilno društvo uopće moguće u žarištu su suvremenih sigurnosnih studija. Trendovi koji su naglašeni u rekonceptualizaciji sigurnosti odnose se na proširenje, produblivanje i sektorski pristup sigurnosnim pitanjima, na zaokret od države prema pojedincu, na prepoznavanje novih sigurnosnih izazova i potragu za nevojnim strategijama djelovanja protiv njih (Brauch, 2008). U srži je svih tih trendova novi oblik poimanja teritorija i teritorijalnosti u suvremenom svijetu. Taj zaokret, nazvali ga deteritorijalizacijom ili reteritorijalizacijom, višestruko utječe na suvremeni koncept sigurnosti, i to u pogledu oba pitanja – *sigurnost za koga* i *sigurnost od koga* – gdje teritorij više nije presudan čimbenik. Premda su države još uvijek središnji akteri oblikovanja i provođenja sigurnosnih politika, one su sve više usmjerene na makrorazine i mikrorazine pod utjecajem transformiranih prijetnji i transformirane sigurnosne okoline. Paradoksalno, čini se kako je promjena značenja teritorija i teritorijalnosti ostavila više traga na središnjim postulatima i definicijama sigurnosti nego na predmetima koje istražuje geopolitika. Teritorij ostaje središte istraživanja političke geografije i geopolitike, dok promjenom koncepta državnog teritorija i suverenosti tradicionalna definicija nacionalne sigurnosti ostaje bez svoga središnjeg predmeta.

Bilješke

- 1 Kanada je u sklopu politike ljudske sigurnosti definirala pet prioriteta: javnu sigurnost, zaštitu civila, sprečavanje sukoba, vladanje i odgovornost te operacije potpore miru. Za vrijeme ministra vanjskih poslova Axworthyja (1996-2000), koji se ljudskom sigurnošću bavio i na akademskom planu, na prvo je mjesto promaknuta *sloboda od straha* (Tadjibakhsh i Chenoy, 2007).
- 2 Osim pokretanja inicijative Human Security Network, Norveška je, zajedno s Kanadom, doprinos ljudskoj sigurnosti dala u okviru akademskih istraživačkih projekata, napose na sveučilištu u Tromsu (Dahl-Eriksen, 2007).
- 3 Promovirajući koncept ljudske sigurnosti, Japan je osnovao Povjerenstvo za ljudsku sigurnost i utemeljio najveći fond u okviru UN-a. U središtu je promicanje azijskih vrijednosti i *slobode od oskudice* (Tadjibakhsh i Chenoy, 2007).
- 4 Iz geopolitičke perspektive nije svejedno govorimo li o deteritorijalizaciji ili reteritorijalizaciji. No iz perspektive sigurno-

- snih studija nije presudno kako se taj pojam definira. Više o tome iz geopolitičke perspektive u: Zorko (2012).
- 5 Pametna obrana temelji se na ideji podjele tereta obrambenih troškova: umjesto skupih nacionalnih programa, saveznici koriste kapacitete i resurse na osnovi koncepta *pulling and sharing* (P&S) koji se pak temelji na tri pretpostavke: zajedničko korištenje kapaciteta, integracija vojnih struktura i specijalizacija. Primjeri na europskom tlu jesu bilateralni ugovor Francuske i Velike Britanije iz 2010, Višegradska skupina i Vajmarska trilateral. U kontekstu integracije sposobnosti, u tu se kategoriju ubrajaju i Borbene skupine EU-a (Faleg i Giovannini, 2012).
 - 6 Primjer je *Human Security Network*, mreža u koju se 1998. na inicijativu Kanade i Norveške povežalo 13 država. Premda je nastala na marginama zasjedanja Glavne skupštine UN-a kako bi promovirala konvencije iz Otawe o zabrani protupješačkih mina, tijekom vremena usmjerila je svoje djelovanje na zaštitu od niza ugroza koje se mogu svrstati u okvire ljudske sigurnosti: zaštita djece na ratom zahvaćenim područjima, uloga žena u mirovnim misijama, edukacija o ljudskim pravima, nadzor nad malim i lakim oružjem, borba protiv AIDS-a, zaštita najosjetljivijih skupina od klimatskih promjena, krijumčarenje ljudi i siromaštvo.
- ### Literatura
- Alkire, S. (2003). A Conceptual Framework for Human Security". *CRISE Working paper*. Oxford: University of Oxford.
- Axworthy, L. (2001). Human Security and Global Governance: Putting People First. *Global Governance*. 7:19-23.
- Bajpai, K. (2000). Human Security: Concept and Measurement. *Kroc Institute Occasional Paper*. 19:OP:1.
- Brauch, H. G. (2008). Reconceptualizing Security: Global Environmental and Climate Change as New Security Dangers and Concerns. Izlaganje na skupu *ISA Annual Convention*, 26-29. ožujka 2008.
- Collins, A. (ur.) (2010). *Suvremene sigurnosne studije*. Zagreb: Politička kultura.
- Dahl-Eriksen, T. (2007). Human Security: A New Concept which Adds New Dimensions to Human Rights Discussions? *Human Security Journal*. 5:16-25.
- Dalby, S. (2000). Geopolitical Change and Contemporary Security Studies: Contextualizing the Human Security Agenda. *Working Papers* br. 30. The University of British Columbia.
- Ejdus, F. (2012). *Međunarodna bezbednost: Teorije, sektori i nivoi*. Beograd: Službeni glasnik i BCBP.
- Faleg, G., Giovannini, A. (2012). The EU between Pulling and Sharing and Smart Defence. Making a Virtue of Necessity. *CEPS Special Report*, br. 61. Centre for European Policy Studies.
- Ewan, P. (2007). Deepening the Human Security Debate: Beyond the Politics of Conceptual Clarification. *Politics*. (27) 3:182-189.
- Hoogensen, G. (2007). Looking forward and looking back: The relationship between developments in International Relations and Security Theories from Past to Present. *Human Security Journal*. 5:8-13.
- Human Development Report* (1994). <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr1994>, pristupljeno 25. studenoga 2012.
- Kaldor, M. (2007). *Human Security*. Cambridge i Malden: Polity Press.
- Kolers, A. (2009). *Land, Conflict and Justice*. New York: Cambridge University Press.
- Kötter, T. (2007). Fostering Human Security through Active Engagement of Civil Society Actors. *Human Security Journal*. 5:44-54.
- Newman, D., Klot, N. (ur.) (2000). *Geopolitics at the End of the Twentieth Century. The Changing World Political Map*. London: Frank Cass.
- Ó Tuathail, G. (1998a). De-Territorialized Threats and Global Dangers: Geopolitics and Risk Society. *Geopolitics*. (3) 1:17-32.
- Ó Tuathail, G. (1998b). Political geography III: dealing with deterritorialization. *Progress in Human Geography*. (22) 1:81-93.
- Ó Tuathail, G. (2000a). The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security at the Millennium. *Annals of the Association of American Geographers*. (90) 1:166-178.
- Ó Tuathail, G. (2000b). Borderless Worlds? Problematising Discourses of Deterritorialisation. U: Newman, D., Klot, N. (ur.). *Geopolitics at the End of the Twentieth Century. The Changing World Political Map*. London: Frank Cass.
- Oberleitner, G. (2005). Human Security: A Challenge to International Law? *Global Governance*. 2:185-203.
- Paris, R. (2001). Human Security – Paradigm Shift of Hot Air? *International Security*. (26) 2:87-102.
- Stone, M. (2009). Security According to Buzan: A Comprehensive Security Analysis. *Security Discussion Papers Series 1*, GEEST.
- Tadjibakhsh, S., Chenoy, A. M. (2007). *Human Security. Concepts and Implication*. Oxon i New York: Routledge.
- Zorko, M. (2012). Pojam granice u postmodernoj geopolitici. *Politička misao*. (49) 2:30-44. ■